

Д.С.Вирський*

**“ЗЕМ’ЯНИН” ПСЕВДО-ОРИХОВСЬКОГО ЯК ПАМ’ЯТКА КОНСЕРВАТИВНОЇ
СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ XVI ст.**

Статтю присвячено маловідомому публіцистичному твору середини XVI ст. (“Зем’янин або Розмова батька із сином про справи польські”), тісно пов’язаному з творчою спадщиною Станіслава Ориховського-Роксолана.

Здається, в Україні минають часи екзальтації, пов’язаної зі здобуттям незалежності й “розбудовою держави”. Образно кажучи, минає захоплення формою, зростає число шукачів змісту. Крім того, українські суспільствознавці чи не вперше за модерний час можуть дозволити собі поглянути на соціальну дійсність очима “переможця”, пана й господаря держави, а не з погляду “зневажених і ображених” (лишаємо осторонь питання про об’єктивність отриманої картини).

** Вирський Дмитро Станіславович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Отже, такі поняття, як “громадянський мир”, “суспільна злагода” та “соціальна стабільність” упевнено ввійшли до сучасного лексикону вітчизняних суспільствознавців у значенні найвищої цінності народу й усього людства. У цьому контексті серед українських інтелектуалів зростає зацікавленість ідейними традиціями консерватизму, його політичною й духовною спадщиною у світі та в Україні. Проілюструвати цей процес може, наприклад, інтерес громадськості до ідей В.Липинського чи, скажімо, І.Лисяка-Рудницького¹.

Не залишилися осторонь згаданої тенденції й історики^а. Їхню увагу все більше привертають малодосліджені проблеми державотворчих процесів в Україні, формування соціальних еліт та їх ідеологія. Звертаючись до досліджень українського раннього модерну, не можна оминати увагою праці В.Смолія, В.Степанкова, Н.Яковенко, С.Леп’явка, П.Саса та ін. Проте подальше дослідження українського суспільства XVI-XVIII ст. має відкрити науковому загалу та українській громадськості ще не одну нову грань згаданих історичних процесів. Це стосується й питань історії суспільної думки України, передусім її консервативної течії, яка відбивала громадсько-політичні погляди т. зв. “старої політичної нації” та мала в Україні, як і загалом в Європі, переважно аристократичний (латеральний), князівсько-шляхетський характер.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії залишається ще неподоланим мовно-конфесійний підхід до дослідження пам’яток української суспільної думки середньовіччя та ранньомодерної доби. Сформульований народницькою історіографією ще в XIX ст., він призвів до того, що в поле зору дослідників цього предмету потрапляли переважно автори православного віросповідання та твори, написані церковнослов’янською чи староукраїнською мовами.

Отже, творча спадщина українських письменників латинської культури, які писали свої твори переважно латиною та польською мовою, фактично ігнорувалася. Проти відмови в “русинстві”, чи то пак “українстві” письменникам-католикам виступав ще В.Липинський², а І.Лисяк-Рудницький аргументовано доводив, що ані мова, ані віровизнання не можуть вважатися конче необхідним критерієм національної ідентифікації³.

Останнім часом зусиллями деяких вітчизняних та зарубіжних істориків українська історіографія повертається до дослідження цієї частини духовної спадщини України. Серед призабутих постатей української історії XVI ст. значну увагу дослідників привертає Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.), українсько-польський^б політичний мислитель-гуманіст, релігійний полеміст та історик. Окремі елементи його багатой творчої спадщини нещодавно актуалізували праці Д.Наливайка, В.Литвинова, П.Саса, В.Скиби та ін.⁴

Метою даної розвідки є ознайомлення науковців із маловідомим твором “Зем’янин або Розмова батька з сином про справи польські”, тісно пов’язаним із публіцистичною “оріховіаною”⁵. На прикладі даного твору робиться спроба з’ясувати громадсько-політичні погляди письменника-гуманіста в останні роки його життя; дослідити згадану працю мислителя як зразок консервативної суспільної думки, характерної для аристократичних верств українського суспільства XVI–XVIII ст., а також визначити вплив “Зем’янина” на сучасників та його місце в скарбниці української суспільної думки.

“Зем’янин або Розмова батька з сином про справи польські” належить до пізніх творів С.Оріховського. Праця вийшла друком 1565 р., у передостанній рік життя автора. Тематично й концептуально вона пов’язана з трьома основними творами пізнього С.Оріховського: “Розмова навколо езекуції” (1563 р.), “Квінкункс або Взірець устрою Польського королівства” (1564 р.) та “Політія Польського королівства” (1566 р.). Із двома першими працями “Зем’янина” ріднить й форма діалогу, в якій написано твор.

По суті він є популярною версією згаданих робіт С.Оріховського. Слід заважити, що письменник-гуманіст традиційно надавав великого значення поширенню власних ідей. Він, як відомо, удавався до такого способу популяризації, як

написання кількох творів із однієї тематики, які, однак, різняться ракурсом погляду на порушену проблему й розраховані на різну читацьку аудиторію⁵.

Відтак С.Оріховський був здатний цілком свідомо інспірувати появу “Зем’янина”. Тоді “обнижений”, заземлений образ гуманіста в “Зем’янині” став би цілком зрозумілим. Відштовхуючись від цього припущення, розглянемо останню працю у зв’язку із згаданими безсумнівними творами С.Оріховського.

Так, у “Розмові навколо екезеуції” та “Квінкунксі” С.Оріховський виступає як один із співрозмовників, а отже не криючись висловлює свої особисті думки. “Зем’янин”, що, до речі, вперше й надрукований анонімно, написаний як розмова безіменного шляхтича-“домака” -людини простої й невисокої освіти (не знає навіть латини) із своїм сином, який повернувся з освітньої мандрівки за кордон. Псевдо-Оріховський (погодьмося так називати анонімного автора “Зем’янина”) нібито штучно моделює обговорення й схвальний відгук на ідеї власне Оріховського в пересічному середовищі шляхтичів-громадян Речі Посполитої.

Гадаємо, що біографічні паралелі між уявним Зем’янином і реальним С.Оріховським можна продовжити (що може свідчити на користь прямого моделювання літературного героя з постаті гуманіста). Адже після повернення з тривалої освітньої мандрівки по Європі, С.Оріховський більшу частину свого життя проводив у власних маєтках на Перемишлянщині, тобто був добре обізнаний із життям провінційного шляхетства й при бажанні мав повне право віднести себе до цієї суспільної верстви. Зауважимо також, що її престиж в очах феодально-станового суспільства був дуже високим, земельна аристократія не безпідставно вважалася істинним колективним володарем країни, хранителем її державної традиції, основою “політичної нації”.

До деякої міри біографічною може вважатись описана в “Зем’янині” зустріч і розмова батька із сином – основна сюжетна лінія твору. Справа в тому, що старший син С.Оріховського дійсно якийсь час перебував за кордоном при австрійському імператорському дворі й міг завітати на “канікули” до батька та дати привід для обміну новинами й думками про “державні справи”.

У творі можна натрапити й на інші деталі, узяті з життя гуманіста. Утім їх подано з погляду типового життєвого шляху пересічного “сина коронного” – шляхтича Речі Посполитої. Лише жива колоритність образу може бути зінтерпретована як непрямий доказ його “списання з природи”.

Указівкою на причетність С.Оріховського до конструювання “зем’янського” образу може бути останній його твір – “Політія Польського королівства” (1566 р.), що його мислитель розглядав як власний політичний заповіт. У ньому С.Оріховський також кличе себе “простаком” і “домовим зем’янином” – хранителем давніх батьківських звичаїв, протиставляючи себе “магістрам” і “докторам” – носіям модних і часом згубних іноземних теорій⁶.

До речі, будь-хто, хоча б поверхово обізнаний із українською літературою XVI–XVII ст., має відзначити, що саме такий образ письменника-патріота, любителя й захисника “старовини святої” є в ній чи не найпопулярнішим. Та звернімося до змісту “Зем’янина”.

Розмова “батька”-зем’янина із “сином” охоплює практично весь спектр питань, які турбували суспільство Корони Польської, до складу якої з XIV й до середини XVI ст. належала частина західноукраїнських земель, а з 1569 р. – майже вся етнічна територія українців. Отже обговорювані в “Зем’янині” проблеми прямо стосувалися й України.

Герої діалогу усвідомлюють кризовий стан, в якому опинилося Польське королівство в середині XVI ст. Як і повсюди в “латинській Європі”, тут тривала суспільна трансформація від середньовічно-феодального до новочасно-ранньокapіталістичного ладу. Фактично йшлося про цивілізаційну революцію на теренах Речі Посполитої, наближену за типом та незавершеним характером до подій першої половини XVI ст. в Німеччині, відправною точкою для яких став виступ М.Лютера 1519 р.

Завважимо, що в усіх творах С.Оріховського нагадування про схожість ситуації в Польщі й Німеччині є звичайною річчю. Він також не раз посилався на

історичний досвід гуситської революції в Чехії XV ст., нещастя сусідньої Угорщини, що через внутрішні негаразди потрапила під владу Турецької імперії, та події у Франції, яка неухильно сповзала в прірву релігійних війн та жахів Варфоломійської ночі.

Загальновідомим є прислів’я про те, що новочасна Європа постала “із заліза й крові”. Апокаліптичні передчуття народження цього нового світу, в якому, за словами співрозмовників у “Зем’янині”, “коні в крові людській бродити будуть”⁷ і який на Польське королівство “також ніби пожежею приходить”⁸, жахають автора твору. Та усвідомлюючи, що негаразди, які панують у Короні, породжені існуючим суспільним ладом, він, однак, побоюється замінити погане на гірше.

Автор “Зем’янина” вважає за необхідне зберегти тяглість і спадковість соціально-історичного процесу, нагадує про зовнішню небезпеку, яка загрожує враженому внутрішніми розрухами суспільству. Гуманіст покликається на кризовий досвід самої Польщі за часів Мешка II, сина Болеслава Хороброго, та на приклади з історії інших країн Європи: Чехії, Німеччини, Угорщини, Франції. Відзначає, що Польща поступається в державній моці тій самій Франції, і тому загальноєвропейська криза може мати для неї фатальні наслідки⁹.

На думку героїв “Зем’янина”, ті, хто розхитує існуючий лад, діють із егоїстичних міркувань: “збуренням держави бажаючи собі допомогти або слави й пам’яті по собі залишити”¹⁰. Він порівнює їх справу з діями будівничих Вавилонської вежі чи вчинком Герострата. “Революціонерам” він нагадує давню мудрість про те, що “зла рада радці найшкідливіша буває”¹¹. Зазначимо, що прагнення “еволюційного”, а не “революційного” розвитку, висловлене Роксоланом, характерне для консервативних мислителів у всі часи, але розуміння того, що “революція пожирає своїх дітей”, утвердилося значно пізніше.

Творець діалогу вдається до ідеалізації минулого Польського королівства (“добрих давніх часів”). Там він знаходить спільну й непоказну “любов” до держави, незаперечний авторитет вищої влади й дотримання своїх обов’язків усіма станами суспільства.

Ідеальним “золотим часом” Корони С.Оріховський вважає часи Сигізмунда I Старого, і це не лише ностальгія людини похилого віку. Він із повагою згадує “цвіт старого панства”: Я.Любраницького, П.Томицького, К.Шидловецького, Тенчинських, Я.Тарновського й А.Гурку. Підкреслює високі чесноти останніх, що дозволяли іншим миритися з, можливо недосконалим, суспільним ладом. За їхню широку душу він готовий пробачити деякі зловживання суспільним добром у власних інтересах, нагадуючи про їхню роль у підтримці “убогих жебраків, бідних школярів, правознавців, сиріт, шпиталів і монастирів” та помірність вимог до підданих¹².

Отже, для героя “Зем’янина” характерне замилювання часами класичного феодалізму^d, “осінню середньовіччя” (Й.Гейзінга¹³). Там він знаходить гармонійне суспільство, де “сильні” по-батьківськи дбають про “менших”. Він наголошує на своєрідному гуманізмі, “людяності” феодалізму порівняно з ранньобуржуазними ідеалами Нового часу.

Людина не досконала – цю християнську істину Псевдо-Оріховський (як і Н.Мак’явеллі) вимагав враховувати в побудовах політичних теоретиків і практиків. Він не закриває очі на хабарництво та інші прояви корупції, які панували в середовищі польського можновладства, яке на сеймах “хлібом” усе, що бажало, проводило¹⁴. Але на його погляд це було все ж “ліпше, ніж зараз”, бо маючи “рильце в пушку”, сильні світу цього “давали жити” й іншим. Не поспішатимемо таврувати короткозорість поглядів гуманіста, адже “прагматики” всіх часів пропонували (й пропонують) суспільству дуже схожі рецепти.

Ця апологія Псевдо-Оріховським старої феодальної системи на українському ґрунті була приречена на значний успіх, бо ті відносини, які в Західній Європі, а навіть у Польщі, уже вважалися застарілими, ще були поширені в Україні, і переваги їх аж ніяк не були вичерпані. Українці XVI ст. ще доволі затишно почувалися під “князівським дахом”, ба більше, саме на другу половину XVI – початок XVII ст. припадає пік князівської потужності на українських землях¹⁵.

Іншою, пов’язаною з попередньою, темою розмови “зем’янина” з сином, була т. зв. “екзекуція прав” – потужний суспільний рух у Короні Польській,

метою якого був перегляд чинного законодавства (“виправлення статутів” і повернення до давніх “добрих” законів). Проте вимагаючи повернення незаконно захопленої державної власності, ексекційний рух призвів до революційних змін у суспільному ладі Речі Посполитої.

Вістря ексекції було спрямоване супроти церковного й магнатського землевладіння та на збільшення видатків із боку цих верств Корони на суспільні потреби (зокрема оборону). С.Оріховський, який сам користувався прибутками з церковних земель був активним противником будь-якого перегляду (особливо в бік зменшення) привілеїв церкви¹⁶. Автор “Зем’янина” цілком поділяє його погляди на цю проблему.

Для дослідника української історії XVI–XVII ст. аргументи письменника на захист прав католицького костелу важливі тим, що в схожій ситуації перебували в Речі Посполитій і православна церква. Знайомство з полемікою протестантів і католиків із приводу церковного майна дозволяло православним полемістам долати зазіхання на майнові права “схизматиків”, що стало особливо актуальним у зв’язку із наступом Контрреформації на річпосполитських теренах у другій половині XVI ст.

Отже, поглянемо, які аргументи на користь збереження церковних привілеїв наводить Псевдо-Оріховський. Передусім, на думку мислителя, до цього зобов’язує звичай (“який є найліпший і найперший виклад прав” країни¹⁷). Він визнається гуманістом у всьому рівним, ба навіть вищим від писаного закону держави. Нагадаємо, що у феодальному суспільстві саме “звичай” був ґарантом соціального миру. Порухення “звичаю”, за тодішнім уявленням, давало ображеному законне “право на опір”.

З огляду на таку настанову, Псевдо-Оріховський у принципі не виступає проти ексекції прав. Нагадаємо, що цей рух рядився в шати “повернення до старовини”, тобто мав зовні консервативне забарвлення. Проте за поширеним у середовищі суспільствознавців переконанням, у традиційних суспільствах будь-який суспільний рух міг мати успіх, лише виступаючи під гаслами “відродження старовини”. Гуманіст вимагає навіть, щоб “ексекція” мала бути “по-всьому”, “від дошки до дошки”¹⁸. Та подібні декларації, звичайно, не йдуть на користь. Наприклад, пізніше князь В.-К.Острозький поховав розрахунки на успіх Брестського (проунійного) собору 1596 р. саме вимогою всесвітнього узгодження унії церков.

У героїв Псевдо-Оріховського також болить серце “дивитися на нікчемність, розпуску й несите лакомство священників”, які, “занехаявши обов’язки свої й право Боже забувши, дивними способами про себе й про своїх кривих мислять”¹⁹. Проте вони небезпідставно побоюються, щоб “замість ексекції секуція не була (курсив мій. – Д.В.)”²⁰. Псевдо-Оріховський переконаний, що право церкви тісно пов’язане з правом інших станів держави – через те “чи не найбільше шляхта польська свобод і також вільностей своїх дістала”²¹.

Збереження прав церкви для Псевдо-Оріховського є ґарантом суспільної гармонії, а порушення їх, хай і на користь інших верств, має призвести до краху всієї громади – “ексекція ... права нищить; то не свобода, що є щира сваволя”²². Наприкінці своїх розмислів, автор “Зем’янина” приходять до умовиводу, що “застарілий нарив недобре дражнити”²³.

Напряму пов’язаний із “звичаєвим правом” також інший аргумент Псевдо-Оріховського. Він звертає увагу читачів на те, що католицтво – це віра їхніх батьків, і ревізія його прав є образою пам’яті предків, які надали церкві її привілеї й за що, звичайно, “придав їм Бог усього”²⁴. Автор “Зем’янина” також ставить під сумнів юридичну правомочність своїх сучасників переглядати дії предків.

Не гребує Псевдо-Оріховський і нагодою зобразити своїх ідейних супротивників у чорних фарбах. На його думку, ексекції найбільше бажають нікчеми, покидьки та люди, що, “своє занехаявши, у чужу торбу поглядають”²⁵. Людям статечним вона ні до чого. Дійсно, найактивніше за ексекцію прав виступала малозаможна й навіть якоюсь мірою люмпенізована шляхта, сподіваючись на поліпшення свого матеріального стану. Цю верству суспільства “приятель” (чи таки калька?) досить заможного Оріховського відверто зневажає.

Наступним аргументом “зем’янина” на користь збереження церковних привілеїв була апеляція до практики інших культур. Він гадає, що “мусять священники

своє утримання мати, як завжди добре не тільки в християн, але й у жидів, і в поган мали”²⁶. Псевдо-Оріховський нагадує читачам той факт, що навіть турки (в його очах народ одіозний), запанувавши в Угорщині, не скасували майнових привілеїв християнської церкви й навіть змушували підданих возити церковну десятину тим священикам, які мешкали за межами турецьких володінь. Бо ж і турки розуміють, що “через священика швидше людей християнських в послушенстві утримають”. Отже, ті, хто посягає на церковну власність, “тірші, аніж турки”²⁷.

Без жодного розгляду відкидає Псевдо-Оріховський питання про належність духовного права до *competens iudicium*²⁸, тобто до правової системи світської держави, що їх висували знавці римського права із стану опонентів письменника. Він емоційно заявляє, що ставлення під сумнів факту належності церковного права до правового поля держави є “сон, мара й викрути”²⁸. Дійсно, римське право не знало осібної юрисдикції церкви, та й система законів феодального суспільства не базувалася винятково на римському праві. Отже, зауваження Псевдо-Оріховського про неможливість застосовувати його аргументи в полеміці щодо прав церкви мало рацію.

Інша актуальна для українського й польського суспільств тема – унія Корони та Великого князівства Литовського – також не залишилася поза увагою автора “Зем’янина”. Думки про унію С.Оріховський докладно виклав в іншому, уже згаданому, творі – “Квінкункс, або Взірець устрою Польського королівства”.

У “Зем’янині”, написаному пізніше, цікавим є більш зважений підхід автора до проблеми унії. Очевидно відмінності в позиції героїв цього твору могли бути обумовлені невдачею планів унії на Варшавському сеймі 1564 р. та критикою поглядів С.Оріховського з боку відомого литовського державного діяча й публіциста А.Ротундуса (Мелецького). Твір останнього “Розмова поляка з литвином” з’явився у відповідь на заклики С.Оріховського до інкорпорації Литви й образливого для литовців зображення ним суспільного устрою Великого князівства Литовського²⁹.

Псевдо-Оріховський не поступається С.Оріховському у своїй прихильності до ідеї унії, однак не залишає поза увагою й сумніви “литвинів” щодо її вигод. Він згадує, що литовці “тієї унії так бояться, як вогню й у неволю забрання”³⁰. Серед основних мотивів цього письменник називає побоювання, щоб “така унія не була, як коли вовк козу пожере”, тобто що влада зосередиться в руках поляків, які на інших “тягар накладуть”, від якого самі увільнені. На думку Псевдо-Оріховського, ці побоювання безпідставні через те, що Польща має республіканський, а не самодержавний устрій, тож держава діє в інтересах усіх повноправних співгромадян.

Крім того, автор “Зем’янина” пояснює нехіль “литвинів” до унії внутрішніми негараздами в Польщі, які не сприяють зростанню її авторитету в сусідів, та “слабкою обороною”, яка також “не швидка, і тим, кого боронимо, шкідлива”³¹. Наприкінці Псевдо-Оріховський риторично запитує: “Кому ж хочеться до такої (непривабливої. – Д.В.) справи приступити?”, і не знає, як зарадити такому стані речей.

Отже, можемо відзначити, що позиція “Зем’янина” від нестримного оптимізму “Квінкункса” С.Оріховського щодо перспектив унії Польщі й Литви на умовах повної інкорпорації переходить до більш зваженої й поміркованої, до усвідомлення, що “литвинам” є що втрачати й уважати унію беззастережним благом для Великого князівства Литовського було б наївно. Як відомо, на Люблінському сеймі 1569 р. польські правлячі кола пішли на компроміс щодо збереження багатьох “литовських прав” в об’єднаній державі, що посприяло остаточній ухвалі унійного акта. Таким чином, відмінність “Зем’янина” від “Квінкункса” в поглядах на унію Польщі та Литви може розглядатись як свідчення зростання в польському суспільстві більш реальних і компромісних поглядів на неї³².

Ще однією проблемою для всіх мешканців Польського королівства, що турбувала й “зем’янина” Псевдо-Оріховського, було поширення різних протестантських учень. Тут він був твердо переконаний у шкідливості цього процесу для країни. Причому не приховував, що сам якийсь час був захоплений нововірством. Проте, ксугштувавши його, повернувся до віри батьків³³.

У Польщі в середині XVI ст. активно обговорювалися проекти порозуміння між офіційним католицизмом та різними течіями протестантизму. Псевдо-Оріхов-

ський не сприймав жодного компромісу (“попущання”), небезпідставно обґрунтовуючи свою позицію непоступливістю самих нововірців, які висували надмірні вимоги – хочуть “єдино щоб усе по їх волі було”³⁴. Неможливо домовитись із протестантами, на думку мислителя, і через незгоди в їхньому середовищі, а також калейдоскопічні зміни їхніх аргументів.

Доводом на користь дотримання католицизму в героя діалогу є все той самий священний “звичай” і “спадок” батьків. Він риторично запитує: “хіба старої віри, в якій ми й предки наші від шестисот років зростали, тієї терпіти не можна, і без сорому потворним ідолопоклонством її звати?”³⁵.

Псевдо-Оріховський нагадував громадянськості (покликаючись на досвід Чехії, Німеччини та Франції), що ані історія, ані сучасність не підтверджують користі компромісу в релігійному конфлікті. Однобічне ж “попущання” з боку офіційної церкви призводить лише до поглиблення кризи. Єдиний вихід із неї Псевдо-Оріховський бачить у поверненні на “старий шлях”. Обґрунтовуючи цю тезу, автор “Зем’янина” знову звертається до досвіду сучасної йому Франції, котра, на його думку, успішно виходить з кризи, породженої протестантизмом, і повертається до давньої віри. Саме такий шлях Псевдо-Оріховський вважає найгіднішим для людей “зацних, статечних і маєтних”³⁶, тобто, за сучасною формулою, для людей, яким є що втрачати в революційних бурях.

Підсумовуючи, укотре мусимо відзначити співзвучність аргументів “Зем’янина”, у тому числі й на захист “давньої батьківської віри”, з тими доводами, що їх висувала українська людність і православна церква в XVI–XVII ст., обстоюючи свої права перед войовничим католицизмом. Нагадаємо, що ймовірний “духовний натхненник” цього твору С.Оріховський – “gente ruthenus” і “роксолан”, як він сам себе називав – був сином православної попівни, мав виразні симпатії до православної церкви й не раз виступав на її захист у своїх творах, отже, не був чужим для ідеологів православ’я³⁷.

Таким чином, твір Псевдо-Оріховського “Зем’янин або Розмова батька із сином про справи польські” можна з певністю віднести до визначних пам’яток суспільної думки річпосполитської України (чи то пам’яток, що інспірували цю думку), власне до її консервативного струменя, тісно пов’язаного з ідеологією української аристократії. Блискуча форма й стиль твору Псевдо-Оріховського, насиченого народними прислів’ями, мандрівними сюжетами з античної та християнської літератур, його анонімність (із претензією висловлюватися від імені “протистих” громадян країни) робили цей твір популярним (модельним) повсюди в межах Речі Посполитої, у тому числі й в Україні.

Тривала традиція (безвідносно, реальна вона чи уявна) пов’язання “Зем’янина” із творчою спадщиною Роксолана також мала сприяти популярності цього твору, адже ідеям С.Оріховського судилося довге й славне майбутнє в сфері духовного життя українського народу XVI–XVIII ст. Вони готували ідеологічне підґрунтя для спроби мирної інтеграції України в суспільну систему Речі Посполитої, що здійснювалася протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. (а відродження цього процесу залишалося на порядку денному українсько-польських стосунків аж до кінця XVIII ст.). Проте в тих самих ідеях була закладена й можливість майбутньої національної ірреденти українців, створення концепцій самобутнього політичного й культурного розвитку України, які ґрунтувалися б на консервативних засадах побудови суспільства (справжньої “речі посполитої”).

^a У професійних колах наразі маємо виразну симпатію до державницької школи в українській історіографії.

^b Власне, точніше було б говорити не про «українсько-польського», а «річпосполитського», адже «національна» ідентифікація в XVI ст. на теренах Центрально-Східної Європи робила лише перші кроки. Від ідеї універсальної держави – «світової (християнської) спільноти» до «нації» східні європейці йшли через регіональні імперські проекти: старі, що чимдалі зближувалися/інтегрувалися – «папський» (католицький) та «імперський» (останнє дихання якому подарували австрійські Габсбурґи); нові – «православно-царства», «мусульманського султана».

ту» та «шляхетської республіки» (чи в слов’янізованій формі – «Речі Посполитої»), з «ядрами» в Москві, Туреччині й Польщі. Усі вони докладали зусиль аби «розбудувати» власні ідентичності й мали в цьому значний успіх (у часових вимірах подекуди сумірний із віком модерного «націоналізму»).

^c Уперше такий прийом був застосований С.Оріховським у славнозвісних “Турчиках”, які принесли йому загальноєвропейську відомість. Перша промова – “Про турецьку загрозу” – адресувалася загалові польського шляхетського громадянства, друга – королеві Польщі.

^d Під феодалізмом тут розуміємо не систему інституцій (адже щодо міри розвитку останніх у Центрально-Східній Європі точиться дискусія), а радше «культурний клімат», ментальні настанови, що ним надихалися.

^e компетенція права (лат.).

¹ Симптоматично, що й поважне видавництво «Смолоскип» саме з консерватизму розпочало свою фундаментальну серію ідеологічних антологій (Див.: Консерватизм. Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998).

² За В.Липинським, в Україні жила традиція, що «Русь стародавня» була двох вір – грецької й римської // *Липинський В.* Україна на переломі. – К., 1997. – С.240–243.

³ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 11–27.

⁴ *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // *Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури.* – К., 1984. – С. 161–185; *Його ж.* Українське літературне бароко в європейському контексті // *Українське літературне бароко. Збірник наукових праць.* – К., 1987. – С. 46–75; *Литвинов В.Д.* Проблеми государства в трудах Ст.Ориховского // *Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философский очерк).* – К., 1988. – С.237–254; *Його ж.* Историсофские взгляды Станислава Ориховского // *Человек и история в философской мысли русского, украинского и белорусского народов.* – К., 1987. – С.111–121; *Сас П.М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // *УІЖ.* – 1991. – №1. – С.87–98; *Його ж.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського // *Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць.* – К., 1991. – С. 34–46; *Його ж.* С.Оріховський, Й.Верецьинський: політико-правові концепції державного устрою // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* (Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992; *Скиба В.Й.* Про трактат С.Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» // *УІЖ.* – 1996. – №3. – С.119–130. Див. також синтетичні праці: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.; *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття). – К., 2000. – 472 с.; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 296 с.

⁵ Утім, варто відзначити, що атрибуція С.Оріховському «Зем’янина» вже давно ставиться під сумнів. Уперше це зробив Генрик Гаертнер (див.: *Pseudo-Orzechowskiego Ziemiańin.* Wyd. Henryk Gaertner. – Lublin, 1921; *Gaertner H.* “Ziemiańin” bezimienny dialog XVI wieku na tle współczesnej publicystyki (Muzyli – styl – autorstwo). – Kraków, 1921). Він атрибутував цей твір Янові Дмитру Соліковському. Останнім цю версію підтримав Едмунд Котарський (див.: *Kotarski E.* Publicystyka Jana Dumitry Solikowskiego. – Toruń, 1970). Його аргументація ґрунтувалася на висновку про відмінності словника автора „Зем’янина” та С.Оріховського, натомість близькість його до словника Я.Д.Соліковського, а також на зауваженні, що тематика й риторичні конструкції „Зем’янина” мають паралелі в хронологічно раніших творах Я.Д.Соліковського. Утім, відомий знавець творчості С.Оріховського Єжи Старнавський, сприймаючи висновки щодо відмови Роксолану в авторстві “Зем’янина” як цілковито певні, проте не вважає поважними аргументи на користь Я.Д.Соліковського (див.: *Starnawski J.* Wstęp // *Orzechowski S.* Wybór pism. – Warszawa – Wrocław – Kraków, 1972. – S. LXVI). Недостатня обізнаність із творчістю Я.Д.Соліковського не дозволяє мені з певністю висловлюватися щодо проблеми авторства „Зем’янина” (тому в тексті вживаю окреслення „Псевдо-Оріховський”), однак, відзначаючи явну співзвучність його з останніми творами С.Оріховського, завважу, що розгляд цього діалогу у відриві від письменницької спадщини Роксолана навряд чи має сенс.

⁶ *Orzechowski S.* Polityca Krylestwa Polskiego na kształt Aristotelewych Polityk. – Poznań, 1859. – S. 7.

⁷ *Orzechowski S.* Ziemiańin albo Rozmowa ojca z synem o sprawie Polski. – Kraków, 1859. – S. 6.

⁸ Ibid. – S. 7.

⁹ Ibid. – S. 7, 8.

¹⁰ Ibid. – S. 9.

¹¹ Ibid. – S. 10.

¹² Ibid. – S. 13–15.

¹³ Див.: Хейзинга Й. Осень средневековья. – Москва, 1988.

¹⁴ Orzechowski S. Ziemiańin... – S. 15.

¹⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 413 с.

¹⁶ Див.: Orzechowski S. Rozmowa okoio egzekucji // Polskie dialogi polityczne. – Krakow, 1919.

¹⁷ Orzechowski S. Ziemiańin... – S. 18.

¹⁸ Ibid. – S. 17.

¹⁹ Ibid. – S. 17, 18.

²⁰ Ibid. – S. 16.

²¹ Ibid. – S. 19.

²² Ibid.

²³ Ibid. – S. 16.

²⁴ Ibid. – S. 20.

²⁵ Ibid. – S. 8.

²⁶ Ibid. – S. 20.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. – S. 21.

²⁹ Rotundus A. Rozmowa polaka z litwinem. 1564 / Wyd. Jyzef Korzeniowski. – Krakow, 1890.

³⁰ Orzechowski S. Ziemiańin... – S. 23.

³¹ Ibid. – S. 23, 24.

³² Утім, це не може бути свідченням на користь принципових розходжень С.Оріховського й Псевдо-Оріховського. Адже перший у пізнійшій “Політій” також значно стриманіший за “Квінкунс”, згадування Литви у зв’язку з милою серцю Роксолана концепцією “невільного” князівства повністю зникають (див.: Orzechowski S. Policya Krylestwa Polskiego... – S. 16, 31, 35).

³³ Orzechowski S. Ziemiańin... – S. 24, 25.

³⁴ Ibid. – S. 26.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid. – S. 27.

³⁷ Наприклад, із прихильністю про його ідеї згадують такі відомі православні полемісти, як Х.Філалет та З.Копистенський (див.: Копистенский З. Палинодия // Памятники полемической литературы. – СПб., 1876. – Кн. 1. – С. 329; Филалет Хр. Апокрисис // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2. – С. 76–287).

The article is dedicated to the merely known publicist work of the middle of the XVI century (“Zem’ianyn or Father’s conversation with the son about Polish affairs”), which is closely related with S.Orikhovs’kyi-Roksolan’s creative inheritance.